

УДК 94(477)«18»

Бальзак і Україна

Ф.Я. СТУПАК

Національний медичний університет імені О. О. Богомольця, Київ, Україна

Авторське резюме

У статті розглядається історія знайомства й одруження видатного французького письменника Оноре де Бальзака і польської поміщиці, російської підданої, графині Евеліни Ганської. Вказано твори, які Бальзак присвятив Ганській, розкрито його коло знайомств серед літераторів того часу, ставлення і оцінка творів інших письменників. Наведено цитати з листів письменника, які показують ставлення і розуміння різних життєвих питань. Висвітлено історію поїздок письменника до України, відвідання ним маєтку Ганської в українському селі Верхівня і його опис, міста Києва, враження від цих подорожей. Наводиться коротка характеристика відомої історичної постаті минулого, державного діяча, благодійника І. Фундуклея. Подаються думки іншого відомого французького письменника Е. Золя щодо окресленого питання. Вони допомагають виявити особливості атмосфери і взаємовідносин у ту епоху, сформувати портрет Бальзака на основі різних позицій і уявлень. Одруження на графині Ганській, на думку Золя, було найзначнішою подією життя Бальзака. Бальзак був генієм, який став генієм працелюбства, людиною великого серця і великого розуму. Розкрито зміст матеріалів архівних справ щодо родоводу родини Ганських. Деякі архівні справи містять різноманітні господарсько-майнові відомості, спадкоємні матеріали. Наводяться цікаві і важливі факти життєпису родини. Автором виявлено дві архівні справи, які мають особливий інтерес. Вони стосуються визначного полководця Михайла Кутузова. Це судові справи між Вацлавом і Софією Ганськими і генералом Кутузовим про розмежування земель маєтків. Життя М. Кутузова було пов'язане з Волинню і Поділлям.

Ключові слова: Верхівня, Бальзак, Ганська, одруження, Золя, листування, архівні справи.

Balzac and Ukraine

F.YA. STUPAK

O.O. Bogomolets national medical university, Kyiv, Ukraine

Abstract

The article deals with the history dating and marriage prominent French writer Honore de Balzac and the Polish lady, Russian subjects, Countess Evelina Ganskoy. Specified works that Balzac dedicated Ghana, disclosed his circle of acquaintances among writers of the time, treatment and evaluation of works of other writers. Shows quotes from the letter writer who show attitude and understanding of various life issues. Deals with the history of travel writer to Ukraine, visiting his estate Ganskoy in Ukrainian Village Verhivnya and a description of Kyiv, the impressions of these journeys. We give a brief description of famous historical figures of the past, statesman, benefactor I. Fundukleya. Served thought of another famous French writer mile Zola E outlined on the issue. They help to identify the characteristics of the atmosphere and the relationship of that era, to form a portrait of Balzac from different perspectives and ideas. His marriage to Countess Hanska, according to Zola, was the most significant event in the life of Balzac. Balzac - the genius who became a genius diligence, a man of great heart and a great mind. The content of archival material cases of Ghanaian ancestry family. Some archival files contain a variety of economic and property information, hereditary material. We give an interesting and important facts of the biography of the family. The author found two archival cases that are of particular interest. They relate to prominent commander Mikhail Kutuzov. This litigation between Vaclav and Sophia Ghanaian and General Kutuzov on the delimitation of estates. The life of M. Kutuzov was associated with Volyn and Podolia.

Key words: Verhivnya, Balzac, Ganska, marriage, Zola, correspondence, archives.

Постановка проблеми. Життєвий шлях і літературна спадщина видатного французького письменника Оноре де Бальзака докладно описані в літературі. Науковці проаналізували твори зnanого літератора. Загальновідомими є факт і подробиці одруження письменника в Україні із графинею Ганською. Однак інтерес до цієї неординарної постаті не згасає. Окрім доповнення портрета Бальзака важливим є питання про зміст архівних справ про рід Ганських.

Аналіз досліджень і публікацій. В останні роки не було важливих публікацій щодо окресленої проблеми, тому ми звернулися до академічних видань минулого. Маються на увазі зібрання творів Бальзака, Золя; також була використана наша публікація у науковому збірнику про архівний фонд Ганських і конкретні архівні справи цього фонду, який міститься у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві тощо. Посилання на ці та інші роботи подаються у нашому дослідженні.

© Ф.Я. Ступак, 2014

Мета дослідження. Автори статті поставили за мету цілісно показати історію зв'язків видатного французького письменника Бальзака з Україною, його одруження з графінею Ганською. Окрім цього, необхідно було висвітлити зміст введених уперше до наукового обігу архівних матеріалів, виявлених нами у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

Виклад основного матеріалу. Історія українського села Верхівня тісно пов'язана із життям видатного французького письменника Оноре де Бальзака (1799–1850). Польська поміщиця, російська піддана, графиня Евеліна Ганська (1800–1882) познайомилася з Бальзаком у Швейцарії. З того часу між Ганською і письменником встановилися дружні стосунки, а в 1847 р. Бальзак приїхав до Верхівні. Знайомству передували такі події.

28 лютого 1832 р. видавець Госслен передав Бальзаку лист із Одеси за підписом «Іноземка». Це перший лист, одержаний Бальзаком від Ганської, його майбутньої дружини, однак і цей лист, і чимало інших листів Ганської не збереглися. 7 листопада 1832 р. прийшов другий лист «Іноземки» з проханням підтвердити у пресі отримання її кореспонденції. 9 грудня 1832 р. газетою «Котідьен», поширюваною і в Росії, Бальзак повідомив «Іноземці» про отримання листів. Із січня 1833 р. розпочалася регулярна переписка з «Іноземкою» – графінею Евеліною Ганською, яка лише у 1850 р. стане його дружиною. Чотири томи листів Бальзака до Ганської (опубліковані у 1899–1950 рр.) стали своєрідним щоденником письменника за 1833–1847 рр., цінним матеріалом для вивчення його життя і творчості. Бальзак присвятив Ганській повість «Серафіта» (1835) і роман «Модеста Міньйон» (1844). Свої твори письменник присвячував багатьом відомим людям. Так, повість «Шлюбний контракт» (1835) присвячена другу, відомому композитору Д. Россіні, через іншого друга, композитора Г. Берліоза, Бальзак познайомився з Г. Гейне, якому присвятив оповідання «Принц богемі» (1840). До творчості великого французького літератора долучився Ф. Достоєвський, переклавши його роман «Євгенія Гранде». Серед знайомих Бальзака були І. Тургенєв, Г. Андерсен, В. Гюго, О. Дюма, Ж. Санд, Стендаль, Ф. Шопен, А. Міцкевич та ін. У листі до Ганської від 21 грудня 1845 р. говориться про «Трьох мушкетерів» Дюма: «Я розумію, дорога графиня, що «Три мушкетери» Вас шокували, – адже Ви така освічена і так добре знаєте історію Франції... Дійсно, лишається пожалкувати, що прочитавши все це, відчуваєш відразу до самого себе за те, що даремно витратив час (цю дорожню матерію, з якої зіткане наше життя);... не думаю, що можна перечитувати Дюма. Він чудовий оповідач, але йому потрібно відмови-

тися б від історії або постаратися вивчити її хоч трохи краще» [3, с. 369]. У той же час Бальзак висловлював надмірне захоплення творами В. Скотта, хоча про смаки не сперечаються.

До поїздки в Україну Оноре де Бальзак, окрім першого побачення у Невшателі (Швейцарія, 1833), зустрічався з Ганською у Женеві (1833), Відні (1835). Після восьмирічної перерви відбулася зустріч у Петербурзі (1834), у 1845 р. разом відвідали Дрезден, Гамбург, Кельн, подорожували Францією, Голландією, Бельгією, Італією. Бальзак неодноразово писав Евеліні Ганській про намір відвідати Верхівню, де у Ганської був чудовий маєток. Першого серпня 1847 р. він зазначав: «У мене немає більше сил чекати. Лише щастя зможе повернути мені життя і здатність творити» [5]. У вересні 1847 р. Бальзак вирушив до України через Брюссель, Краків, Броди, Дубно, Новоград-Волинський, Житомир, Бердичів. 13 вересня Бальзак прибув до Верхівні.

Під'їжджаючи до Верхівні, великий французький письменник «побачив над долиною деяку подобу Луара або грецького храму, визолоченого сонячним промінням». Верхівнянський палац, споруджений у стилі ампір у другій половині XVIII ст., був характерним для маєтків польських магнатів на Правобережній Україні. У правому крилі палацу, на другому поверсі, Бальзаку виділили помешкання, про яке він згодом писав: «У мене чудова квартира, що складається з вітальні, кабінету і спальні. Кабінет оформлено рожевим гіпсом. У ньому камін, розкішні килими і зручні меблі, у вікнах дзеркальне скло» [5].

В Україні Бальзака вразили безмежні простори, величезні природні багатства і різочі контрасти. 3 грудня 1847 р. письменник працював над романом «Мачуха» і повістю «Утаємничений», рукопис якої датовано: «Верхівня, Україна, грудень 1847 р.». У листопаді 1847 р. Бальзак відвідав Київ, який назвав «Північним Римом». У Києві його прийняв губернатор І. Фундуклей, діяльність якого певний час була пов'язана з адміністративним центром Волинської губернії – Житомиром, хоча й недовго. Коротко згадаємо цю відому особистість.

Фундуклей Іван Іванович (1804–1880) у своїй службовій кар'єрі з чотирнадцяти ступенів «Табелю рангів» досягнув другого класу; вище був лише канцлер. У 1838 р. І. Фундуклея було направлено до Житомира віце-губернатором Волинської губернії. Однак у квітні 1839 р. іншим указом його призначено Київським цивільним губернатором. На цій посаді він перебував протягом 13 років. У цей час І. Фундуклей набув великої популярності. У Києві він був досить відомим благодійником: виділяв кошти на потреби дитячих притулків, шкіл, лікарень, на допомогу неімущим, на

різні благодійні і громадські заходи. За його губернаторства свої приміщення отримав Київський університет, з'явилися інші значні будівлі, різні заклади. І. Фундуклей був почесним членом Тимчасової комісії для розгляду стародавніх актів, видав свою найважливішу капітальну працю «Статистическое описание Киевской губернии» (1852). За участю І. Фундуклея у Києві було створено першу в Російській імперії жіночу гімназію, в якій навчалися Н. Полонська-Василенко, А. Ахматова. Одна з центральних вулиць Києва у 1869–1919 роках мала назву Фундуклейська (потім Леніна, тепер Б. Хмельницького).

У Києві Бальзак познайомився з Густавом Олізаром – польським поетом-романтиком, який знав Пушкіна і Міцкевича. Згодом Г. Олізар стане боярином на одруженні Бальзака.

2 лютого 1848 р. Бальзак виїхав до Франції. Наприкінці 1847 – на початку 1848 р. Бальзак розпочав писати «Лист про Київ» – подорожні нотатки про поїздки до України, однак вони, на жаль, залишилися незакінченими. Письменник довів їх до часу свого прибуття до Верхівні. У цей же час він продовжував працювати над романом «Селяни».

Після Лютневої революції 1848 р. царський уряд заборонив французьким підданам в'їжджати до Росії. У липні 1848 р. Оноре де Бальзак звернувся через російське посольство до шефа жандармів Орлова і міністра освіти Уварова за допомогою в отриманні дозволу для в'їзду до Росії. Орлов доповів Миколі I про прохання Бальзака. Цар наклав позитивну резолюцію, але при цьому вимагав встановити суворий нагляд. Секретний циркуляр з цією резолюцією було відправлено Київському генерал-губернатору Бібікову. Шеф жандармів Орлов видав секретне розпорядження штаб-офіцеру корпусу жандармів Київської губернії «иметь строго секретное наблюдение» за Бальзаком. Наприкінці вересня 1848 р. Оноре де Бальзак удруге прибув до Верхівні для одруження з Ганською, де жив до квітня 1850 р. У листопаді 1848 р. і в травні 1849 р. Бальзак відвідав Київ для вирішення деяких справ. На початку січня 1849 р. він звернувся до графа Уварова з клопотанням вирішити питання про дозвіл Ганській на шлюб з ним. Наступного місяця такий дозвіл надійшов. Згодом, улітку того ж року, цар відхилив клопотання Ганської про дозвіл володіти нерухомим майном у Росії після шлюбу з французьким підданам.

З 15 січня до 15 лютого 1850 р. Бальзак перебував у Києві під час Контрактового ярмарку. Однак через хворобу він три тижні не покидав свого помешкання. На честь Оноре де Бальзака київський губернатор І. Фундуклей влаштував обід. На початку березня письменник знову в Києві, оформляє документи для свого шлюбу з Ганською. Вінчання Оноре де

Бальзака з Евеліною Ганською відбулося 14 березня 1850 р. у Бердичеві в костьолі св. Варвари о 7 годині ранку. 17 березня у листі до З. Карро Бальзак писав: «У мене не було ні щасливої юності, ні квітучої весни, але у мене буде найсонячніше літо, найтепліша осінь» [1, с. 694].

У квітні 1850 р. подружжя покинуло Верхівню. Однак від'їзду передували деякі сумніви, про що вказується у одному з листів Бальзака: «Тут господиня Ганська багата, всіма любима й шанована, тут вона нічого не витрачає; вона вагається, чи їхати їй в таке місце, де, як їй здається, її чекають одні лише тривоги, борги, витрати й нові особи; її діти тремтять за неї!» [3, с. 346].

25 квітня 1850 р. Оноре де Бальзак і Евеліна Ганська лишили Верхівнянський маєток і попрямували до Парижа через Броди, Краків, Бреславль, Берлін, Франкфурт. 27 травня вони прибули до столиці Франції.

Одруження на графині Ганській, на думку відомого французького письменника Еміля Золя, було найзначнішою подією життя Бальзака. Коли вони познайомилися, Ганська була заміжною. Він кохав її аж шістнадцять років і, нарешті, одружився з нею. Коли відбулося весілля Бальзака, він уже страждав хворобою серця, яка й стала причиною смерті; у Францію він повернувся лише, щоб померти. З листування Бальзака дізнаємось цікаві подробиці про цей союз, підготовлений і укладений досить таємничо. Потрібно сказати, що шлюб з графинею Ганською був для Бальзака складною справою, яку він провадив напрочуд вправно і вміло. На думку Е. Золя, Бальзак «бачив себе чоловіком жінки, чию знатність і багатство він перебільшував» [3, с. 377]. Водночас Е. Золя висловив припущення, що одруження для Бальзака було ще однією битвою; він його драматизував, перебільшував труднощі, які постали перед ним. Врешті в одному з листів до сестри Бальзак подавав своє одруження як питання добробуту всієї сім'ї: «Жінка ввічлива, велична, як королева, знатна, рідня найвищих сімей, дотепна, освічена й красива; це могутній засіб для успіху» [3, с. 377]. Наведемо ще одну думку Е. Золя: «Якби одруження не вирвало Бальзака нарешті з грошової кабали, він помер би на соломі; та й цього такого жаданого багатства він досяг лише, щоб померти. Його геній не міг прогледувати його. Була потрібна допомога дружини, щоб він ліг у могилу платоспроможним» [3, с. 358]. Бальзак сказав такі слова: «Моя любов прекрасніша, більша, досконаліша за все, що я зробив. Без такої повноти серця я не виконав би й десятої долі творів, не було б у мене такої непохитної мужності» [1, с. 597]. До цього можна додати слова Е. Золя: «Я переконаний, що він (Бальзак – Авт.) дійсно був дуже закоханий» [3, с. 346].

Після одруження Бальзак лишився ніжним і шанобливим сином. Тільки-но одружившись, він пише матері: «Дорога й кохана матуся... Вчора о сьомій годині ранку милістю божею я був поблагословлений на шлюб і обвінчаний у церкві св. Варвари в Бердичеві, посланцем єпископа Житомирського... І тепер уже ми удвох можемо подякувати тобі за турботу про наш будинок і удвох будемо виявляти тобі нашу шанобливу любов» (Верхівня, 14.03.1850) [3, с. 348]. Одруження великої людини на великосвітській дамі – таким можна було б дати заголовок до цього роману.

Усі свої твори Бальзак об'єднав у велику працю за назвою «Людська комедія». У листі до Ганської він пише про цю велику роботу, яка його чекає (червень, 1841). За життя письменника вийшло 17 томів «Людської комедії». 21 серпня 1850 р. на похороні Бальзака В. Гюго сказав: «Пан де Бальзак був одним з перших серед великих, одним з кращих серед обраних ... Усі його твори складуть одну книжку, книжку жваву, величну і глибоку, де живе, рухається і діє страшно, жахлива і разом з тим реальна наша сучасність ... Сам того не знаючи, хотів він того чи ні, погодився б він з цим чи ні, – автор цього величезного і химерного творіння був з могутньої породи письменників-революціонерів» [1, с. 695].

Оноре де Бальзак – геній, який став генієм працелюбства, людина великого серця і великого розуму. Підтвердженням цього є слова Бальзака: «Нещастя інших раняє моє серце. Я ніколи не засуджую нещасних ... і здатен поділитися з ближнім останнім шматком хліба» [1, с. 575].

У Центральному державному історичному архіві України у Києві зберігається фонд 244 – «Ганські» [4]. Із вказаних архівних матеріалів стало відомо, що один з представників родини Ганських Вацлав був одружений на Евеліні Ржевуцькій, яка походила з відомої родини. Брат Евеліні – Генріх Ржевуцький був знаним літератором. Вацлав Ганський помер у 1841 р., а Евеліна у 1850 р. стала дружиною одного з найвеличніших письменників Оноре де Бальзака. Із справ фонду дізнаємося, що члени родини були Житомирськими хорунжими, зокрема Вентурій [6, спр. 3], Станіслав [6, спр. 4] і Ян Ганські [6, спр. 28]. Останній був депутатом трибуналу Київського воеводства і, як свідчить архівна справа, йому було присвоєно звання Житомирського і Київського хорунжого, а також нагороджено орденом [6, спр. 32]. Саме Ян Ганський і був батьком Вацлава, чоловіка Евеліні Ржевуцької-Ганської. Дружиною Яна і матір'ю Вацлава була Софія Ганська [7, спр. 2, арк. 2]. У фонді знаходиться справа з документами про спір між Ганськими Яном і Софією з Гулевичами за володіння землями [6, спр. 59]. Деякі архівні справи містять різноманітні

господарсько-майнові відомості, спадкоємні матеріали. До таких справ належать: «Справа про продаж маєтків сіл Іванович і Кобровки таємним радником графом Фрідріхом Моциньським Вацлаву Ганському» [6, спр. 45]; «Справа про розмежування земель маєтків Іванович і Кобровки, які належали Вацлаву Ганському від земель маєтків сіл Вільська і Новополе, що належали Максиміліану Трембінському» [6, спр. 46]; «Судова справа Ганських з графами Ржевуцькими за володіння селом Павлівкою» [6, спр. 51]; «Судова справа із спадкоємцями графа Адама Ржевуцького Вацлава і Евеліни із Ржевуцьких-Ганських за придане Евеліні» [6, спр. 26]. Вацлав Ганський був Волинським губернським предводителем дворянства, предводителем дворянства Радомишльського повіту, почесним наглядачем Житомирського повітового училища [7, спр. 5, арк. 1]. В. Ганський пожертвував 1000 рублів для потреб армії, що підтверджує свідоцтво, видане київським цивільним губернатором Панкратьєвим [7, спр. 27, арк. 1–2]. У 1811 р. Вацлав Ганський був нагороджений орденом князя Володимира IV ступеня [7, спр. 7, арк. 1], а в 1813 р. – орденом Анни II ступеня [7, спр. 7, арк. 2]. До цього був удостоєний ордена Іоанна Єрусалимського [7, спр. 6, арк. 3 зв.]. Мальтійський орден св. Іоанна Єрусалимського – має цікаву історію. Представник ордену – принц Генріх III Рейський був віце-головою міжнародної конференції зі створення Товариства Червоного Хреста [8]. Імператор Павло отримав звання великого магістра ордена св. Іоанна Єрусалимського, що на деякий час запровадило нагородження цим орденом у Росії. Верхівнянський маєток Ганських знаходився у Сквирському повіті Київської губернії. При наданні свідчень про склад сім'ї у Сквирську ревізьку комісію за 1834 р. В. Ганський вказаний як «колишній губернський предводитель дворянства Волинської губернії і різних орденів кавалер» [7, спр. 5, арк. 5]. Викликає інтерес справа про відносини В. Ганського з колоністами маєтку Пулини Житомирського повіту Волинської губернії (тепер Червоноармійськ) «строком на двадцять п'ять років на тринадцять садіб» і проблеми, що виникли навколо цього [6, спр. 55]. Справа ілюструє розселення і проживання колоністів на Правобережній Україні. На Пулинський, а також Верхівнянський і Горностапільський маєтки Вацлав Ганський у 1819 р. оформив дарчий надпис своїй дружині Єві (Евеліні) [7, спр. 8].

Нами виявлено дві архівні справи, які мають особливий інтерес. Вони стосуються визначного полководця Михайла Іларіоновича Кутузова: «Судова справа між колишнім губернським предводителем дворянства Вацлавом Ганським і генералом Кутузовим про розмежування земель маєтків: Чернявки і Пу-

лин» [6, спр. 27]; «Судова справа між Софією Ганською і генералом Михайлом Іларіоновичем Кутузовим про розмежування земель маєтків Пулин і Чернявки» [6, спр. 43]. Життя і діяльність М. Кутузова пов'язані з Волинню і Поділлям. Горошки (тепер Володарськ-Волинський Житомирської області), центр волості Житомирського повіту Волинської губернії, Катерина II подарувала М. Кутузову. У 1798 р. тут налічувалося 64 двори і 552 мешканці. М. Кутузов перебував тут у 1802–1805 рр. У 1805 р. Кутузов став командувачем Подільською армією і переїхав до Новоград-Волинського. Однак і після цього полководець неодноразово відвідував Горошки. Приїздив він сюди й напередодні Вітчизняної війни 1812 року [2]. Коли штаб-квартира Кутузова розташовувалася у Новоград-Волинському (1806), за вказівкою полководця на Уварівському заводі,

поблизу міста, розпочали виробництво ядер і картечі для російської армії. Неодноразово Кутузов бував і в Житомирі протягом 1802–1809 рр.

Висновки. Отже, бачимо тісне поєднання різних історичних фактів із життя і діяльності видатної постаті, якою був Оноре де Бальзак, його людської долі. Доповнено портрет видатного письменника, розкрито подробиці важливого життєвого етапу літератора, пов'язаного із його одруженням на графині Ганській. Розкрито зміст виявлених архівних справ щодо родини Ганських.

Подальші дослідження із цієї теми зможуть виявити нові цікаві історичні факти біографії видатної особистості, пов'язані з Україною, доповнити тло тогочасної епохи, в яку жив і творив видатний французький письменник Оноре де Бальзак.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бальзак Оноре. Собрание сочинений: В 15 т. – М.: Худ. лит., 1955. – Т. 15.
2. Визначні місця України. – К.: Держполітвидав, 1961. – С. 182.
3. Золя Еміль. Собрание сочинений: В 26 т. – М.: Худ. лит., 1966. – Т. 25.
4. Див.: Ступак Ф. Я. Архівний фонд Ганських // Бердичівська земля в контексті історії України: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Житомир, 1999. – Т. 19. – С. 26–27.
5. Український історичний журнал. – 1971. – № 10. – С. 158.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК України), ф. 244, оп. 1.
7. ЦДІАК України, ф. 244, оп. 2.
8. ЦДІАК України, ф. 719, оп. 1, спр. 18, арк. 20–20 зв.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2014

REFERENCES:

1. *Balzac Onore. Sbranie sochineniu (Balzac Onore. Collected composition: In 15 t.).* M., 1955. V. 15.
2. *Visnachni mistca Ukraini (Prominent places of Ukraine).* K., 1961, p.182.
3. *Zolia Emil. Sbranie sochineniu (Zolia Emil. Collected composition). In 15 t.)* M., 1966. V. 25.
4. *Stupak F. Arfivniy fond Ganska // Berdichivska zemlia v kontekste istorii Ukraini. Naukoviu zbirnik «Velika Volin». Pratsi Zhitomirskogo nauково-kraesnavchego tovaristva doslidnikov Volini.* Zhytomir (Stupak F. The Archived fund of Ganskikh // Berdychiv earth in the context of history of Ukraine: Scientific collection is «Large Volhynia»: Labours Zhytomyr scientifically regional societies of researchers of Volhynia.) Zhytomyr, 1999, t. 19, p. 26–27.
5. *Ukrainskiy istorichniy zhyrnal (Ukrainian historical magazine), 1971, № 10, p.158.*
6. *Centralni derzhavniy istorichniy arhiv Ukraini u m. Kiuv (dali CDIAUK Ukraini) (Central record historical office of Ukraine in t. Kyiv (next CSHAUK of Ukraine), f. 244, op. 1.*
7. *CDIAUK Ukraini (CSHAUK of Ukraine), f. 244, op. 2.*
8. *CDIAUK Ukraini (CSHAUK of Ukraine), f. 719, op. 1, doc. 18, p. 20.*

Ступак Федір Якович – доктор історичних наук, професор
Національний медичний університет імені О. О. Богомольця
Адреса: 04055 Київ, проспект Перемоги, 34

Stupak Fedir Yakovych – doctor of historical sciences, Full Prof.
O.O. Bogomolets national medical university
Address: 34, Peremohy av., Kyiv, 04055